

УДК 904 (477 : 282.247.314)“6383”

**ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩ РАННЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ І ТИСЯЧОЛІТТЯ ДО Н. Е.
У ВЕРХНЬОМУ ТА СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТЕР'І**

Б. І. Завітій

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: zawitij@ukr.net*

Розглянуто історію дослідження городищ ранньозалізного віку на території Верхнього та Середнього Подністер'я з кінця XIX до початку XXI ст. Виділено три періоди формування джерельної бази. Проаналізовано теорію і методику пошукових робіт.

Ключові слова: Подністер'я, ранньозалізний вік, гава-голіградська культура, черепинсько-лагодівська група, городища, оборонні укріплення, вал, рів, культурний шар, житло.

Верхнє та Середнє Подністер'я впродовж багатьох віків було контактною зоною в розселенні і співіснуванні різних за походженням етнокультурних спільнот. Тому не випадково, що останнім часом все більше уваги приділяється вивченню доісторичних пам'яток і, зокрема, старожитностей ранньозалізного віку саме в цьому регіоні [2. С. 507–519; 3. С. 30–36; 16. С. 56–121; 17. С. 213–222; 19. С. 123–131; 20; 21; 23; 29; 30; 47. С. 7–34; 51. С. 99–107 та ін.].

Окрім відомих селищ та могильників, особливе зацікавлення викликають городища, наявність яких ще до недавнього часу ставилася під сумнів, хоча їхню роль в історичному процесі важко переоцінити. Значне поживлення у вивченні цього виду пам'яток зумовлено також і тим, що стосовно деяких городищ у нас ще відсутня як достовірна інформація про час функціонування, так і їхня етнокультурна приналежність.

Дослідження укріплених поселень ранньозалізного віку на теренах Верхнього та Середнього Подністер'я триває уже понад століття. З позиції сучасного розвитку археологічної науки можна виділити три періоди цього процесу: перший – кінець XIX–перша половина XX ст., другий – 60–80 рр. XX ст., третій – кінець XX–початок XXI ст.

Перший період практично співпадає з початком формування археологічної науки. В цей час основна увага дослідників була привернута до обстежень і виявлення пам'яток, під час якого іноді виготовлялися окомірні плани, в т.ч. і городищ. Лише зрідка окремі фахівці проводили розвідкові роботи, вивчаючи культурний шар, а подекуди і характер оборонних укріплень. Розкопки валів проводились в поодиноких випадках і, як правило, незначними площами. Джерела, сформовані вказаним чином, виявились фрагментарними, малоінформативними, а іноді й недостовірними. І це не дивно, адже у своїх пошукових роботах фахівці застосовували здебільшого описовий метод, під час

якого вживали чимало дефініцій побутової мови. Лише в окремих випадках вони виготовляли окомірні плани пам'ятки та зарисовували найяскравіші (на їхню думку) знахідки. Вибір матеріалу для введення у науковий обіг базувався на звичайній інтуїції. При цьому його місцезнаходження (плани- та стратиграфічні дані) майже не враховувалися. Такий підхід давав підстави охарактеризувати згадану епоху загалом та досліджувані пам'ятки, зокрема, тільки у загальних рисах, користуючись уже розробленою в Європі хронологічною шкалою за П. Рейнеке [67].

Зусиллями З. Пшибиславського, Й. Коперніцького [65. S. 19–72], Б. Януша [64. S. 123] формується основа археологічної бази для цього виду пам'яток. Так, в 1877 р. З. Пшибиславський та Й. Коперніцький провели дослідження на городищі в с. Городниця Городенківського повіту Станіславського воєводства (нині Городенківський р-н Івано-Франківської обл.). В процесі пошукових польових робіт вони поділили його територію на кілька ділянок, хоча розкопки проводились в основному в північній частині городища [65. S. 19–72]. Тут, на укріпленій території, дослідники виявили три культурні шари: трипільський, гальштатської культури, а також слов'яно-руського часу. За їхніми висловленнями, час спорудження городища відноситься до слов'яно-руського часу [65. S. 19–72]. Слід зауважити, що лінії захисту (оборонні вали та рови) залишилися поза увагою фахівців, а пам'ятку датовано на основі матеріалу, віднайденого в культурному шарі укріпленої ділянки. Подібний підхід до датування на той період був загальноприйнятим. Однак, навіть незважаючи на те, що оборонні укріплення не розкопувалися, З. Пшибиславський та Й. Коперніцький все ж таки зробили крок вперед у вивченні цього виду пам'яток, констатували факт забудови цієї території в ранньозалізний час.

Незначні зрушення у вивченні укріплених поселень можна простежити і в польових пошукових роботах австрійського археолога К. Ромсторфера [68. S. 4–5]. Досліджуючи городище поблизу с. Коростувата, що за 15 км на північний захід від Чернівців, він розкопував не лише укріплену територію, але й внутрішнє підніжжя одного із валів, де й віднайшов матеріали ранньозалізного віку та слов'янської доби. Цікаво, що час побудови оборонних ліній К. Ромсторфер відніс до ранньозалізного віку [68. S. 4–5].

Згодом, на початку ХХ ст. Б. Януш і Т. Сулімірський провели обстеження Кульчицького городища у Верхньому Подністер'ї. Однак, інформація про проведені роботи є короткою і фрагментарною. Дослідники так і не наважилися датувати цю пам'ятку [64. S. 198].

Аналогічну ситуацію можна спостерігати, аналізуючи результати обстеження городища в с. Підгородище Б. Янушом [64. S. 123] у верхів'ях Гнилої Липи (ліва притока Дністра). На початку ХХ ст. дослідник віднайшов тут бронзовий перстень невідомого часу. Суть польових робіт була зведена до констатації факту місцезнаходження укріплень та поверхового опису виявлених рухомих артефактів.

Таким чином, підсумовуючи результати вивчення городищ ранньозалізного віку протягом першого етапу цього періоду, можна зазначити,

що основну увагу дослідники приділяли виявленню і обстеженню пам'яток. Лише інколи, на укріплених ділянках проводились стаціонарні роботи, під час яких фахівці з'ясовували наявність культурного шару, описували найхарактерніші, на їхню думку, знахідки тощо. В той же час оборонні лінії залишалися практично поза увагою. Незважаючи на такі результати, отримані протягом зазначеного часу, ця інформація послужила підґрунтям для подальшого вивчення згаданих старожитностей.

Наступний етап у дослідженні городищ припадає на другу третину минулого століття. Саме в цей час в археологічній науці все більше уваги приділяється нагромадженню нового матеріалу. Важливо зазначити, що в цей час у Європі вже була розроблена відносна хронологія для старожитностей I тисячоліття до н. е. А це, своєю чергою, полегшувало визначення часу функціонування відомих та виявлених пам'яток. Можливо тому, до вивчення городищ аматорами (В. Кобільник) [12. С. 4–6] долучилися й професійні дослідники, до яких слід віднести Я. Пастернака [38. С. 251] та М. Смішка. Проте цілеспрямованого довготривалого вивчення старожитностей I тисячоліття до н. е. у Верхньому та Середньому Подністер'ї не спостерігається. Польові пошукові роботи, швидше за все, можна віднести до краєзнавчого рівня, оскільки вони здебільшого є локальними.

Так, на початку 30-х рр. минулого століття свої перші польові пошукові роботи розпочав краєзнавець В. Кобільник [12. С. 13–14]. На Кульчицькому городищі він вивчав укріплену територію, де віднайшов житла гальштатської культури. До речі, допомогу у визначенні приналежності рухомого матеріалу та віднайдених об'єктів надав йому Я. Пастернак, який помилково відніс пам'ятку до “княжої доби”*. Згодом, у 1933 р., Я. Пастернак відкрив “поблизу городища 24 кургани і прокопав на Кульчицькому городищі (ур. Біла Дорога) кільканадцять квадратних метрів культурного шару” [38. С. 251]. Після проведення пошукових робіт він вперше порушив питання культурної приналежності городища, висловивши думку, що “з огляду на свої дуже великі розміри (1200×900 м) та положення на рівнині не було воно певно місцем осідку князя чи твердинею, тільки служило за прибіжище для околичного населення з його живим інвентарем на випадок небезпеки” [39. Ч. 221]. До такого висновку дослідник дійшов після того, як біля однієї з брам “найшов культурну верству і перекопав з неї кількадесят квадратних метрів”. На підставі керамічного матеріалу час існування городища відніс до княжої доби [38. С. 251]. Отже, незважаючи на добре збережені залишки об'єктів та значну кількість рухомого матеріалу, Кульчицьке городище було віднесене до “княжої доби”.

Значно кращі результати отримав М. Смішко. Досліджуючи городище в с. Городниця у Середньому Подністер'ї, він відкрив кілька споруд, окремі

* На підставі керамічного матеріалу з типовим філястим орнаментом, ритим при помочі гребеня можна було означити час існування городища на XI–XII ст. [36. С. 251].

поховання, зібрав численний рухомий матеріал і уточнив хронологію та культурну приналежність пам'ятки, віднісши городище до ранньозалізного віку*.

Отже, протягом першого періоду, в якому виокремлено два етапи досліджень укріплених поселень гальштатського часу, за основу відносної хронології взято напрацювання П. Рейнеке. Основна увага археологів була прикута до вивчення території городищ, а лінії захисту залишалися поза їхньою увагою. Разом з тим, треба зазначити, що розвідки та розкопки пам'яток часто залишалися без детального опису, креслярської фіксації нерухомих та рухомих об'єктів, а результати робіт нерегулярно вводилися до наукового обігу. Такий стан справ значно затрудняв робити з узагальнення хоча б на компілятивному рівні. Йдеться про створення каталогу цього виду пам'яток, території їхнього поширення, визначення функції укріплених поселень тощо.

Після Другої світової війни городища ранньозалізного віку практично не вивчалися. В поле зору фахівців потрапили селища [47. С. 7–34; 51. С. 99–107], виробничі комплекси [16. С. 56–121] та могильники [52. С. 7–11]. І лише з середини–кінця 60-х рр. в наукових колах відбувається переосмислення основних підходів до вивчення пам'яток укріпленого типу (другий період), що на наше переконання, пов'язане з двома основними причинами. По-перше, в результаті обстежень територій, котрі потрапляли в зони новобудов, та спеціальних розвідкових робіт кількість пам'яток взагалі і городищ зокрема, суттєво збільшилася. По-друге, вивчення селищ і могильників великими площами дозволяло фахівцям не лише визначати час їхнього функціонування, етнокультурну приналежність тощо, але й впритул підійти до вивчення рівня розвитку тогочасних спільнот, їхньої структури і, як наслідок, віднайдення місця городищ в тогочасній системі заселення. В плані методики, фахівці надавали перевагу вивченню синхронності забудови городища і ліній захисту.

Одним із перших, хто спеціально торкнувся цієї проблеми був Ю. Малєєв [20. С. 1–7; 21. С. 1–6; 22. С. 1–10; 23. С. 1–5; 27. С. 63–64; 35. С. 86–99], який почав стаціонарно досліджувати городища. Треба зазначити, що в цей період свої розвідкові роботи на укріплених поселеннях спорадично проводили Л. Крушельницька [16. С. 56–121] та М. Бандрівський [1. С. 134–142; 2. С. 507–519], а також археологи-славісти (Б. Тимошук, І. Русанова, Б. Томенчук, М. Филипчук), які, досліджуючи пам'ятки слов'янського та давньоруського часу, виявляли і обстежували городища ранньозалізного віку, виготовляли їхні інструментальні плани тощо [43. С. 1–22; 44. С. 90–99; 54. С. 1–12; 58. С. 161–173; 62. С. 73–75].

Приступивши до цілеспрямованого вивчення городищ ранньозалізного віку, Ю. Малєєв виготовляв плани укріплень, а за допомогою траншей намагався з'ясувати синхронність забудови на укріпленій території з лініями захисту [20. С. 1–7; 21. С. 1–6; 22. С. 1–10; 23. С. 1–5; 27. С. 63–64; 35. С. 86–99]. Так,

* На жаль, матеріали з цих розкопок вченим неопубліковані. За згоди М. Смішка їх опублікував І. Свешніков [Свешніков, 1964. С. 41].

вивчаючи городище ранньозалізного віку біля с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (Середнє Подністер'я), він виготовив окомірний план, описав його топографію та з'ясував час функціонування. Ось як була подана ним інформація про проведені пошукові роботи: “Воно (*городище* – курсив Б. Завітій) розташоване в урочищі “Під валом”, на плато на правому березі глибокої долини р. Серет. Плато з північно-східної та південно-східної сторін обмежене крутими неприступними скельними схилами корінного берега ріки. З південно-західної сторони протікає струмок Вовчків, глибока долина якого з обох сторін, у тому числі і зі сторони городища, являє собою круту скелясту стінку. Відкритою була тільки напільна сторона. Тому саме тут, на плато, на найбільш короткій ділянці довжиною 415 м були споруджені вал та рів, які закінчувались на протилежних уривчастих схилах і створили надійне оборонне кільце. Вали збереглись до нашого часу на максимальну висоту 3 м, а максимальна глибина рову становить 3,5 м” [26. С. 111–112]. Як бачимо, дослідник коротко подав опис місцевості, де знаходиться городище і параметри збережених поверхневих слідів лінії захисту. Далі в процесі польових робіт, Ю. Малєєв зосередив свою увагу на комплексному підході до вивчення укріплених поселень, а саме, заклав розкопи, які охоплювали земляний насип валу та територію укріпленої частини. Як зазначав згодом дослідник, “вал був насипаний з мішаного ґрунту, отриманого під час копання рову. Під гумусним шаром збереглись сліди кам'яної вимостки, яка покривала фронтальний схил валу та рову до його основи, якою служила оголена суцільна вапнякова плита” [26. С. 112]. Методика розкопок лінії захисту, зокрема валу, можливо, на той час і відповідала вимогам (йдеться про закладення траншеї на місці земляного насипу та фіксації почергового нашарування ґрунтів, що зазнали антропогенного впливу), однак такий підхід не давав змоги зрозуміти конструкції лінії захисту, час спорудження, тривалість функціонування тощо. Разом з тим, відсутність знахідок будь-якої іншої культури крім гальштатської, що були віднайдені у межах внутрішнього підніжжя насипу валу та у верхній частині культурного шару, дали вагомі підстави вченому констатувати, що це городище культури Гава-Голігради [35. С. 98]. А далі, Ю. Малєєв зазначає, що тут же, “на території городища було досліджено святилище. Воно перекривалось оповзнем внутрішнього схилу валу, який порушив первісний стан жертовника. Від нього залишились тільки великі фрагменти обпаленої глиняної обмазки товщиною 5–7 см з рівною згладженою поверхнею” [26. С. 112]. Звичайно, з такою інтерпретацією зараз важко погодитися, хоча й повністю заперечувати також не можна. Для нас важлива не стільки функція відкритої споруди, скільки прецедент синхронного співіснування валу та внутрішньої забудови, при чому в безпосередній близькості до нього.

За 200 м на схід від лінії захисту, з напільної сторони, у невеликих за площею розкопах, дослідник виявив два житла. Залишки дерев'яної долівки одного з них, розміром 6,5×4,0 м, він виявив на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні. Під ним, по осі житла, знаходились дві господарські ями глибиною 0,6 м. Піч займала південну частину споруди. На дні житла віднайдено

чорнолощену кераміку, орнаментовану різноманітними канелюрами, одним або двома виступами [20. С. 3]. Друга споруда прямокутної форми, розмірами 4,6×4,0 м, була орієнтована кутами за сторонами світу. Глинобитне дно знаходилося на глибині 1 м від рівня сучасної поверхні, а в його центрі – глинобитна піч. На долівці житла виявлено фрагменти мисок з канелюрами [20. С. 4].

Однак, на думку вченого, головним результатом цих досліджень стала велика колекція предметів зооморфної пластики, які у вигляді жертв богам приносилися до згаданого жертovníка. Це невеликі глиняні обпалені фігурки, які зображують коней, корів, свиней, овець. Багато фігурок розбиті та збереглися у пошкодженому чи фрагментованому стані. До культових предметів Ю. Малєєв відніс також нижню частину жіночої скрипковидної скульптурки, виразно модельовані глиняні модельки коліс та повозок [27. С. 64].

Подібним чином Ю. Малєєв вивчав і укріплене поселення біля с. Кривче Борщівського р-ну Тернопільської обл. (Середнє Подністер'я) [22. С. 1–7]. Подаючи топографію пам'ятки він, зокрема, зазначав: "...городище знаходиться на високому плато над селом Кривче в урочищі "Вал", яке являє собою великий мис на плато правого берега р. Циганки (ліва притока р. Нічлави, лівого допливу Дністра). Річка омиває мис з північно-східної та південно-східної сторін; з заходу протікає струмок, який утворює глибокий яр зі скелястими уривчастими схилами. Береги мису зі сторони ріки разом з берегами струмка утворюють важкодоступні природні укріплення. В північній частині територія городища відкрита і легкодоступна. Тому саме тут були споруджені оборонний вал та рів довжиною 670 м, які закінчуються на протилежних крутих схилах. Таким чином, було замкнено оборонне кільце, яке охоплювало територію 38 тис. м². В наш час рів у значній мірі розораний, а висота валу у найбільш збереженій ділянці становить 2,2 м від дна рову" [26. С. 113]. З наведеного вище бачимо, що і в цьому випадку, тобто під час вивчення укріпленого поселення в с. Кривче, вчений описує місцезнаходження пам'ятки на тлі гідросистеми та рельєфу. Решта складових географії розташування городища залишилися поза його увагою.

Не зазнала змін і методика розкопок. Так, поперечний розріз лінії захисту, здійснений дослідником, показав, що "вал був насипаний з гумусного ґрунту та материкової глини, одержаних під час риття рову. Як і на городищі Лисичники, фронтальний схил валу був укріплений камінням та обмазаний глиною" [26. С. 113]. Стосовно забудови пам'ятки, вчений відзначає досить велику її густоту. У трьох розкопах, закладених ним вздовж схилів та неподалік від оборонних укріплень, було досліджено залишки п'яти заглиблених жител овалної та прямокутної форм. На його думку, кожне житло мало один або два опалювальні пристрої (піч або вогнище). Тут відкрито й велику кількість господарських ям різних форм та призначення. Наприклад, у розкопі I, на глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні,

виявлено плоский камінь розміром 13×24×7 см який накривав поховальну урну – велику посудину тюльпаноподібної форми, у котрій містились залишки кремації: вуглики, обпалені кістки, (зокрема й молочні зуби). На думку дослідника, це було поховання дитини 8–10 років. Поряд з поховальною урною знаходився супровідний інвентар, який являв собою скупчення роздавлених посудин [22 С. 6; 26. С. 113].

Варто наголосити, що серед артефактів, віднайдених на цьому городищі, виділяються унікальні антропоморфні статуетки. Приблизно в часі досліджень укріплення в Кривче, на гальштатському городищі Теляк (Румунія), виявлено статуетку аналогічного, до згаданої пластики, типу. Після введення до наукового обігу статуеток з Кривча та Лисичників, професор А. Ласло запропонував для них термін “статуетки типу Кривче–Теляк” [69].

На наш погляд, головним висновком дослідника було твердження про синхронність функціонування оборонної лінії та забудови городища, що й дало йому підстави віднести пам’ятку до ранньозалізного віку [35. С. 98].

Продовжуючи вивчення городищ згаданого періоду, у 1983 р. вчений провів польові роботи в Городниці (Середнє Подністер’я) [28. С. 36–38; 35. С. 89–91]. За його словами, “городище розташоване на плато, на правому березі над глибокою долиною Дністра, на висоті біля 150 м від його русла, яке знаходиться зі сходу. З півночі і півдня мис обмежений глибокими долинами його правих приток, які мають стрімкі схили. Укріплення городища у вигляді складної системи валів і ровів добре збереглися до нашого часу. З західної сторони від плато мис підрізаний трьома паралельними лініями валів та ровів, які закінчуються на схилах глибоких ярів і замикають оборонне кільце. Вздовж природних схилів добре збереглися ескарпи. З заходу на схід проходять потужний вал і рів, які з заходу примикають до напільних ліній оборони, а зі сходу закінчуються над стрімким схилом. Вони розділяють потрібну лінією оборони огорожену територію на дві частини” [28. С. 36].

Складність планування укріплень та наявність трьох культурних шарів: трипільського, гальштатського та давньоруського часу давали підстави для різної інтерпретації пам’ятки. Так, П. Раппопорт [40. С. 12–13] відзначає на території Галицької землі ряд городищ, які могли бути заснованими ще у ранньому залізному віці і використовувались у давньоруський час, зокрема й городище у Городниці, складна система валів якого не характерна для планування давньоруських городищ і поєднується з голіградським шаром. Як різночасову пам’ятку розглядає городище в Городниці й Л. Крушельницька [16. С. 98–118].

Вагомі відомості щодо етнокультурної приналежності та хронології городища отримав Ю. Малєєв. Розпочавши спеціальне вивчення оборонних споруд, тобто здійснивши переріз поперечного валу висотою 2,8 м він стверджував, що поверх первісного гумусу був насипаний чорнозем, викинутий з рову. Вище знаходились нашарування глини та вапняку, які послідовно залягали під чорноземним шаром на місці рову, тобто прошарки

насипів чергувалися відповідно до послідовності ґрунтів, вийнятих з рову. Однак, жодних конструкцій в основі валу науковцем не було простежено. На його думку, стратиграфічний переріз оборонної споруди свідчить, що вал і рів були споруджені в один прийом, проте це не дає жодних підстав для точного датування. Разом з тим, дослідником встановлено, що насип валу споруджено із культурних трипільського та гальштатського нашарувань, вийнятих з рову, завдяки чому трипільська та гальштатська кераміка опинились у насипі.

Дещо інша картина спостерігалась у першій лінії оборони висотою 3,6 м. За даними Ю. Малєєва вал насипався двічі. Так, спочатку при викопуванні рову споруджена основа з чорнозему, глини та вапняку. Вдруге укріплення було збільшене у розмірах через великий проміжок часу, коли насип значно осунувся у рів. Тому, другий насип зроблено з ґрунту, одержаного при збільшенні розмірів рову, вийманні його заповнення та при його поглибленні у материк.

Вчений вважав, що система укріплень, яка складається з трьох одночасових паралельних валів від напільної сторони є найбільш простою і поширена в різних археологічних культурах. Цей тип укріплень особливо масово використовувався саме у ранньому залізному віці – в передскіфський час. На думку Ю. Малєєва, на спорудження оборонних ліній в Городниці не лише в гальштатський, але й в давньоруський періоди, вказують стратиграфічні спостереження – вали з напільної сторони перекривають трипільський шар, а поперечний вал насипаний поверх культурних нашарувань трипільського та голіградського періодів [35. С. 91].

Спираючись на здобуті матеріали, дослідник отримав змогу відновити динаміку будівельних горизонтів на пам'ятці у Городниці. Згідно з його судженнями, перше спорудження укріплень городища можна віднести до гальштатського періоду. Будівництво проводилось характерним для голіградських укріплених поселень шляхом, тобто відгородження центральної частини городища (з неприступними схилами з трьох боків), від відкритої напільної сторони. До речі, науковець зазначав, що на пізньому етапі розвитку гава-голіградської групи такі городища споруджувались у ряді місць Подністер'я та Попруття [35. С. 91]. І оскільки місце розташування пам'ятки було обрано дуже вдало, то воно використовувалось і пізніше, вже у давньоруський час. Очевидно тоді ж споруджувались або оновлювались ескарпи, а по лінії вододілу збудовано новий вал (фронтальна сторона якого повернута на північ) та рів, довжиною 190 м, котрі якраз і поділяють укріплену територію на дві частини, у відповідності з вимогами давньоруського містобудування. Саме у руський час виростає і великий посад та могильник, що розташовані на нижніх терасах Дністра, в межах сучасного с. Городниця [35. С. 91].

Таким чином, Ю. Малєєв вивчав оборонні споруди траншейним способом. На основі стратиграфічних спостережень йому вдалося встановити синхронність функціонування ліній захисту та забудови. Крім того, він виготовив плани декількох пам'яток. Іншими словами, зробив перші кроки у напрямку цілеспря-

мованого, фахового дослідження городищ ранньозалізного віку у Подністер'ї. Разом з такими позитивними зрушеннями, із кругозору науковця випадало датування ліній захисту і встановлення їхньої внутрішньої конструкції. До речі, встановлення синхронності внутрішньої забудови із валами та ровами базувалося не на принципі їхнього розташування на одному рівні денної поверхні, а лише в межах однієї верстви культурних нашарувань, що давало досить таки опосередковану інформацію про реальний зв'язок цих складових у широких хронологічних межах одного періоду.

Наприкінці минулого століття, дещо пізніше в часі порівняно із пошуковими роботами Ю. Малеева, до вивчення городищ долучився М. Бандрівський. У 1990 р., під керівництвом Л. Крушельницької, він провів розкопки пам'ятки біля с. Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл. (Верхнє Подністер'я). Укріплене поселення знаходиться на відстані 500–700 м на південь від села, в урочищах “Городище”, “Ділок” і “Гора Шовковиця”. Воно розміщене на видовженому плоскогір'ї хребта, який з трьох сторін оточений стрімкими схилами. Північно-східна частина плоскогір'я поступово понижується і переходить у широке горизонтальне плато, яке стрімко обривається в заплаву р. Стрий. На північному схилі в неглибокому яру витікає джерело. Відповідно до форми плоскогір'я, городище має вигляд овалу, довжиною приблизно 1 км і шириною в центральній частині близько 500 м. З трьох сторін – заходу, півночі і сходу – воно укріплене валом і ровом довжиною 1,8–2 км. За даними дослідника, вали не всюди збереглися однаково, у багатьох місцях вони розмиті і сягають висоти 1–1,5 м. Лінія захисту краще збереглася із заходу. Сучасна її висота сягає тут близько 2,5 м. Однак з внутрішньої сторони вал дуже знівельований багаторічною оранкою і ерозійними процесами, а із зовнішньої – його насип частково сповз у рів. На поверхні, поблизу валу, трапляються камені великих та середніх розмірів, а також уламки річкового ріняка. У дев'яти місцях насип роз'єднаний, і як вважає М. Бандрівський, можливо, тут існували в'їзди на городище, що підтверджується зручною для цього топографією [1. С. 136–137].

Розріз краще збереженої частини валу, здійснений дослідником, показав, що він насипаний на давньому горизонті змішаного ґрунту, вийнятого з рову. Щоб надати фронтальній стороні валу більшої стрімкості і запобігти її осуванню, зовнішня сторона насипу була обмазана глиною і обпалена. Про це свідчить суцільний “шар перепаленої глини і спечені куски обмазки, що виступали сразу під шаром дерну. На глибині 0,6–0,8 м у насипі валу вченим було виявлено залишки перегорілих плах, розміщених перпендикулярно до лінії укріплень. Не виключено, що вони входили в конструкцію насипу і стримували його від розповзання” [1. С. 137]. Незважаючи на те, що на час робіт проведених М. Бандрівським, науковці вже намагались дати відповідь на питання синхронності ліній захисту із забудовою городищ, стосовно пам'ятки біля с. Розгірче дослідник таких суджень не висловлював.

Роботи на вказаній пам'ятці були продовжені ним у 1997 р. Він заклав один розкоп на валу та два – у східній ділянці городища. Повторно досліджуючи насип валу на городищі, науковець підтвердив інформацію про стратиграфічні

нашарування в ньому. Окрім того, з внутрішньої сторони валу, ним виявлено залишки вогнища діаметром близько 1 м, черінь якого був улаштований безпосередньо в насипі оборонної споруди. Товщина шару перепаленої землі і попелу становила 5 см по краях і 10–13 см у центрі вогнища. Разом з тим дослідник вважає, що опалювальний пристрій використовувався лише у процесі спорудження укріплень і не належав до жодних конструкцій споруд, у тому числі й до згаданого валу [2. С. 506–507].

В розкопі I, загальною площею 35 м², який знаходився на східній ділянці городища, на глибині 0,40–0,55 м від рівня сучасної поверхні, було виявлено залишки житла заглибленого типу підпрямокутної в плані форми (розмірами 3,8×2,6 м). У північно-західному куті споруди розташовувався черінь вогнища, діаметром близько 1 м. В ньому виступав шар згарища у вигляді лінзи сіро-попелястого суглинку, щільно насиченого великою кількістю вугликів. У протилежному кінці споруди розчищено завал кам'яної конструкції, котрий залягав у суглинках. Поміж каміння траплялося багато вугликів, хоч дії вогню на них простежено не було. За спостереженнями дослідника, у цій частині споруди керамічний матеріал траплявся значно частіше. В заповненні житла віднайдена чорно лощена тонкостінна мініатюрна корчага висотою 5,5 і діаметром бочків 7,7 см. Посудина має приземкувате тіло із сильно опуклими напівкруглими боками, які в трьох місцях прикрашені вертикальними продовгуватими наліпками. Верхня частина корчаги різкопрофільована, має звужене горло і сильно розхилені назовні вінця. Посудина із зовнішньої і внутрішньої частини чорного кольору. У глиняному тісті присутні домішки шамоту, піску. В цьому ж житлі виявлено фрагмент чорнолощеного столового черпака з різко профільованими боками, плиткою, чашею із високо піднесеним над вінцем вушком. У різних місцях на долівці житла виявлено фрагменти грузила пірамідальної форми [2. С. 508–510].

Подібну житлову споруду вдалося віднайти досліднику і в західній частині розкопу II. Це залишки житла (розмірами 3,3×3,3 м), які були обнесені стінами на дерев'яному каркасі. В нижній частині вони додатково укріплені кам'яною вимосткою, викладеною на рівні денної поверхні. На дні споруди знаходились залишки череня вогнища та перепалені кам'яні плитки з долівки. Заповнення житла складало темно-сірий суглинок, сильно насичений дрібним перепаленим камінням, вугликами, уламками посуду. Серед керамічних виробів траплялися великі шматки товстостінних кухонних горщиків банкоподібної форми. Під вінцями окремих посудин наявний орнамент у вигляді наліпних гудзів. Зважаючи на наведені риси, зазначений керамічний матеріал із заповнення житлових споруд, а також враховуючи їх конструктивний тип, дослідник відніс появу городища до гава-голіградської культури. Фактично, висновок було зроблено на основі даних забудови пам'ятки, без врахування її синхронності чи асинхронності до лінії захисту – ознаки укріпленості поселення [2. С. 510–511].

Протягом останніх років другого періоду укріплені поселення згаданого часу на території Верхнього та Середнього Подністер'я досліджувалися також і опосередковано, тобто в процесі вивчення городищ слов'яно-руського періоду.

В цьому плані велика заслуга належить Б. Тимощуку та М. Филипчуку [42. С. 1–14; 43. С. 1–22; 44; 62. С. 73–86; 54. С. 1–12]. В результаті проведених робіт науковці виявили чимало багат шарових укріплених поселень, на яких простежувалися культурні нашарування ранньозалізного віку, слов'янської та давньоруської доби. Окрім того, до гава-голіградської культури науковцями віднесено й чимале число ліній захисту на тій чи іншій пам'ятці.

Так, досліджуючи культові городища слов'яно-руського часу, Прикарпатською експедицією ІА АН СРСР, під керівництвом І. Русанової та Б. Тимощука були проведені роботи на укріпленому поселенні біля с. Крутилів Гусятинського р-ну Тернопільської обл. (Середнє Подністер'я). Воно знаходиться в урочищі “Бабина Долина” та займає мис корінного берега річки Збруч. Городище оточено складною системою різночасових валів та ровів, котрі розділяють його на декілька частин. Одна частина пам'ятки займає вершину гори, яку місцеве населення називає Замчищем, а друга розташована на схилах гори, що має назву Звенигород. Максимальна довжина городища по осі північ–південь становить 700 м, а найбільша ширина із заходу на схід – близько 450 м. Висота гори над долиною Збруча сягає 100 м. На думку дослідників, до ранньозалізного віку належать перший та другий дугоподібні вали [43. С. 1–2].

Однак, ці результати залишилися поза увагою фахівців з ранньозалісної доби. Як слушно зауважив М. Филипчук, протягом ІХ–Х ст. слов'янське населення українського Прикарпаття досить часто використовувало уже нефункціонуючі укріплення ранішого часу [62. С. 78].

В кінці минулого століття проведено великий обсяг геодезично-топографічних робіт, внаслідок чого було виготовлено інструментальні плани городищ. В процесі таких досліджень, у 1981 р. М. Филипчук здійснив обстеження на городищі в с. Рухотин Хотинського р-ну Чернівецької обл. (Середнє Подністер'я) і подав детальну топографію пам'ятки. За його словами городище знаходиться на правому березі Дністра, за 5 км від його русла. Зараз територія укріплень та найближчих околиць вкрита буковим пралісом, котрий досить добре зберіг залишки кільцевої оборонної лінії. Пам'ятка займає південно-східний схил високого плато (горбогір'я). Її овальна у плані площадка оточена кільцевою лінією оборони: валом (шириною основи – 20 і висотою – до 8 м), бермою (шириною до 10 м) та ровом (шириною – 8–10 і глибиною – 3 м). Укріплена площа пам'ятки сягає понад 20 га. В східній частині городища знаходився в'їзд, до якого під прямим кутом прилягає невеликий вал. На думку фахівців, така закономірність в планувальній структурі ліній оборони, і зокрема в районі в'їзду, викликана загально-прийнятими вимогами тодішнього фортифікаційного мистецтва і спеціально призначалася для флангового обстрілу [62. С. 73].

Таким чином, злам 80–90-х рр. ХХ ст. – другий період вивчення городищ ранньозалізного віку, який має такі ознаки: по-перше, група науковців (Ю. Малєєв, Л. Крушельницька, М. Бандрівський та ін.) розпочала цілеспрямоване вивчення оборонних споруд городищ, тобто власне виразників укріпленості поселення; по-друге, у практиці дослідження городищ вперше

застосовуються спроби встановлення синхронності функціонування оборонних ліній із культурним шаром в межах укріпленої території (Ю. Малєєв); по-третє, джерельна база значно збагатилася за рахунок опосередкованого нагромадження відомостей про лінії захисту та й власне про городища ранньозалізного часу, шляхом суцільних обстежень та розвідок на теренах Верхнього і Середнього Подністер'я (Б. Тимошук, І. Русанова, М. Филипчук); по-четверте, на виявлених пам'ятках проводяться геодезично-топографічні роботи, наслідком яких стає виготовлення інструментальних планів деяких городищ. Однак, інформація про конструктивний тип досліджуваних оборонних ліній є поки що відсутня.

На наше переконання, це питання лежить у площині методики та теорії досліджень. Результати застосування траншейного методу не дають достатнього уявлення про планіграфію оборонного об'єкта, а лише засвідчують його стратиграфію. Ця лакуна у проблематиці ранньозалізного часу частково заповнюється протягом третього періоду дослідження городищ. Варто зауважити, що межа між другим та третім періодами розвитку археологічної науки взагалі, та стосовно згаданої проблематики зокрема, є досить таки розмитою і нечіткою, що спричинено застосуванням різних теоретико-методичних настанов до вирішення тих чи інших проблем, які по суті засвідчують різний якісний рівень досліджень. Надалі мова йтиме про вивчення укріплених поселень протягом третього періоду.

Перехід до застосування нових підходів простежується в працях М. Филипчука в кінці 80-х–початку 90-х рр. Саме в цей час Верхньодністрянська постійно діюча слов'яно-руська археологічна експедиція розпочала дослідження укріплених поселень в згаданому регіоні. Головними завданнями, що постали перед дослідниками, були: детальний опис географії пам'яток на мікро- та мезорегіональному рівнях; зйомка інструментальних планів відомих та нововиявлених поселень; в'яснення синхронності забудови укріплених площадок з оборонними лініями; з'ясування ролі городищ в системі заселення тощо. Незважаючи на те, що головною метою експедиції було вивчення городищ слов'яно-руського часу, в поле зору фахівців потрапляли й пам'ятки ранньозалізного віку. Так, під час вивчення Кульчицького городища (Верхнє Подністер'я), яке фахівці відносили в той час до слов'яно-руської доби [13. С. 11; 14. С. 40–41; 41. С. 16], у 1989 р. М. Филипчуком здійснено тут розвідкові роботи [62. С. 73], в руслі згаданих завдань експедиції. Як зазначає дослідник, городище знаходиться за 2 км на північний захід від однойменного населеного пункту в урочищах “Біла Дорога”, “Війтова Гора”, “Запуст”, “Гильова Гора” та поблизу розташованого поруч могильника. Його площа становить близько 80 га і займає частину північного схилу, який поступово переходить в заплаву Дністра, що знаходиться на відстані 3,5 км. Укріплена площадка обнесена кільцевою лінією оборони: валом (шириною основи – 20 і максимальною висотою – 3,0–3,5 м); бермою (шириною від 5 до 10 м) та ровом (шириною – 15 і глибиною – 3 м). Біля в'їзду, до основного оборонного рубежу прилягає невеликий вал під прямим кутом [60. С. 4;

62. С. 73]. В північно-західній частині городища, на місці пошкодження його лінією газопроводу, вченим було зроблено переріз валу. Під час дослідження він здійснив відбір матеріалу з культурного шару та підоснови земляного насипу. Як показали результати дослідження, вал виявився насипаним з світло-жовтих лесових суглинків, хоча в його основі подекуди простежувалися чорні гумусні суглинкові прошарки. Зі сторони зовнішнього схилу насипу, на глибині 0,4 м від рівня сучасної поверхні, віднайдено рештки горизонтально покладеної обвугленої плахи. Під земляною конструкцією валу, на рівні давньої поверхні, яка представлена тут похованим чорноземом, збереглися рештки настилу у вигляді щільно складених обгорілих плах. На думку дослідника, вал є однофазовим. Слідів підправлення чи перебудови в закладеній М. Филипчуком траншеї не виявлено [60. С. 7; 62. С. 73]. Біля внутрішнього підніжжя насипу, на глибині 0,5 м від сучасного рівня, тобто на рівні давньої поверхні, вченим віднайдено фрагмент кераміки – частину тулуба ліпного горщика, в якому з внутрішньої сторони спостерігалось чорне підлощення. В той же час зовнішня поверхня стінок виявилася шершавою. В керамічному тісті переважав великозернистий шамот. На його думку, аналогічний посуд зустрічається в черепино-лагодівській групі гальштатського періоду, і за Л. Крушельницькою датується періодом HaC-HAD (згідно хронології П. Рейнеке) [60. С. 7; 62. С. 73].

Аналогічні методи застосовано ним і під час вивчення забудови укріпленої частини пам'ятки. До речі, в різних місцях площадки городища дослідником було виявлено декілька западин – поверхневих слідів від заглиблених житлово-господарських споруд. Вони мають підквадратну у плані форму та розміри 4,5×4,4 м і сягають 0,5 м глибини від рівня сучасної поверхні. На місці однієї з них було закладено розкоп. Глибина долівки земляного котловану об'єкта сягала 0,25–0,30 м від рівня денної поверхні. Рештки земляних стін будівлі розміром 3,65×3,90 м орієнтовані за сторонами світу. Долівка виявилась нерівною, дещо горбкуватою. Біля південної і західної стін котловану простежено стовпові ямки. Подібні ямки відкрито також навколо ями господарського призначення, яка розташовувалась в центрі споруди. В її заповненні, на долівці житла та в незначному нашаруванні, над останньою було виявлено глиняне прясло, кам'яні шліфовані плитки та фрагменти ліпного посуду (горщиків та мисок), котрі за визначенням Л. Крушельницької слід віднести до черепино-лагодівської групи ранньоскіфського часу, тобто до VII ст. до н. е. [62. С. 73]. Тут варто зазначити, що в свій час В. Кобільник, у межах північної частини городища, відкрив залишки подібних будівель, де й зібрав аналогічний керамічний матеріал [12. С. 4–6].

До речі, поруч з городищем, за 200 м на південь від в'їзду, М. Филипчук здійснив повторне обстеження курганної групи з 13 насипів [60. С. 8–10; 62. С. 74]. На думку дослідника, забудова городища (залишки жител, виявлені В. Кобільником та М. Филипчуком) була синхронною з лінією оборони, оскільки, по-перше, в обох випадках (вал і житло) знаходилося на одному і тому ж рівні денної поверхні, по-друге, отриманий

з цих об'єктів рухомий матеріал, за всіма притаманними йому ознаками, датується ранньоскіфським часом. Окрім того, М. Филипчук зазначає, що для повнішої характеристики пам'ятки важливого значення набувають матеріали з могильника. Не виключено, що курганні групи є синхронними з укріпленнями [62. С. 74].

Ми переконані, що зважаючи на викладене вище, цей археологічний комплекс може бути одним з базових у вирішенні низки актуальних питань ранньоскіфської доби в українському Прикарпатті. Однак, всупереч результатам досліджень, які були отримані за останні роки, деякі фахівці відносили і продовжують відносити городище до середньовічної доби, або ж вважають, що його хронологія “залишається неуточненою” [13. С. 11; 14. С. 40–41].

Подібним чином М. Филипчук вивчав й інше городище у Верхньому Подністер'ї. Йдеться про укріплене поселення в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. [61. С. 6; 63. С. 113]. Тут у липні–серпні 2005 р. експедиція Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка провела рятівні розвідкові археологічні роботи [61; 63]. Головна увага вченого полягала у детальній стратифікації й синхронізації ліній захисту та об'єктів, що знаходилися на укріпленій території, оскільки на думку окремих дослідників, городище віднесено до давньоруської доби [4. С. 24–29].

Пам'ятка розташована в урочищі “Городище” на висоті 100 м над рівнем струмочка, який протікає біля її підніжжя та близько 400 м над рівнем моря. Вона складається з центральної частини, оточеної потужною подвійною (вали та рови) лінією оборони, а також трьох валів з ровами від напільної сторони. На цій же горі, в межах невеличкого за площею мисового підвищення, між другою та третьою лінією захисту, знаходиться ще одне невеличке укріплення, оточене валом і ровом [61 С. 5; 63. С. 114].

В західній частині центральної ділянки укріпленого поселення, перпендикулярно до насипу першого валу, М. Филипчуком було закладено траншею з прирізкою. В процесі досліджень йому вдалося з'ясувати, що вал облицьований кладкою з великого білого вапнякового каміння (розмірами 0,4×0,6×0,2 м) без зв'язуючого розчину. На думку вченого, виявлена кладка зовсім не подібна на крєпиди, котрі зустрічаються в основі земляних насипів слов'янських городищ в українському Прикарпатті. Дослідник також зазначив, що біля внутрішнього підніжжя валу не виявлено жодних слідів від будь-яких об'єктів оборонного характеру, натомість, подекуди між камінням траплялися уламки ліпного керамічного посуду ранньозалізного віку [61. С. 11; 63. С. 117–118].

Аналогічна ситуація спостерігалася й під час дослідження об'єкта 2, представленого кам'яною площадкою, вимощеною дрібним вапняковим камінням. На ній (глибиною 0,3–0,4 м від рівня сучасної поверхні) виявлено ліпний керамічний кухонний посуд ранньозалізного віку. [61. С. 11; 63. С. 118]. Варто зауважити, що у шарі, котрий стратиграфічно співвідноситься із згаданим насипом валу, на глибині 0,35 м від рівня сучасної поверхні, науковцем було

віднайдено потрійний п'ятисекційний ланцюг з трапецієподібними підвісками (білий метал) довжиною 1,74 м і вагою 186,7 г. Він датував прикрасу за аналогіями, котрі зустрічаються на території Центральної і Південно-Східної Європи в ареалі гальштатської культури, широким хронологічним діапазоном – періодами (НаВ3–НаD3), тобто IX–VI ст. до н.е. та ранньолатенським (LtA–LtD2) V–I ст. до н. е. часом [61. С. 13; 63. С. 118]. За результатами досліджень ним встановлена динаміка функціонування цього городища: “...пам’ятка виявилася трьохшаровою: із неолітичним, ранньозалізним та слов’яно-руським нашаруваннями. Так звані лінії захисту (перший земляний насип) виконували скоріш за все культову роль та були споруджені в гальштатський період...” [61. С. 15; 63. С. 120].

З 2008 р. вивченням городищ займається автор. Основна мета наших досліджень полягає в узагальненні доробку попередників, критичному оціненні їхньої методики та продовженні робіт відповідно до сучасних теоретико-методичних настанов. Першим етапом таких досліджень є обов’язкова зйомка інструментальних планів пам’яток. Для з’ясування ролі городища в системі заселення навколо нього проводяться розвідки. До першочергових завдань слід віднести також виявлення синхронності забудови з оборонними лініями.

Протягом 2008 р. нами проведено розвідкові дослідження на городищі поблизу с. Лошнів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. (Середнє Подністер’я) [7. С. 3]. Зараз пам’ятка вкрита правічними буково-грабовим лісом. Вона займає частину невисокого мису лівого берега р. Гнізни (лівого допливу р. Серет). Максимальна висота мису сягає близько 35 м над рівнем широкої заплави. Верхня площадка має незначну південно-західну експозицію. З напільної (північно-східної) сторони городище обмежене двома поперечними лініями оборони. Відстань між першою і другою складає 65, а другою і третьою – 20 м. Центральна ділянка, розмірами 105×90 м, оточена третім (кільцевим) валом і ровом. Варто зазначити, що лінії оборони досить добре вписуються в конфігурацію ландшафту. З напільної сторони I та II вали мають такі параметри: ширину збереженої основи – 2–2,5, висоту – 1–1,5 м. В той же час залишки ровів сягають 2–3 ширини і 0,7 м глибини [7. С. 14–15].

Під час робіт на городищі було виготовлено топо-геодезичний план пам’ятки. Перпендикулярно до валу та рову закладено траншею розмірами 2,5×21,0 м. Вона охоплювала внутрішню частину підніжжя валу, залишки земляного насипу та рову. В підніжжі валу досліджено залишки дерев’яно-кам’яної споруди, в заповненні якої (між завалом каміння) та на долівці віднайдено численний рухомий матеріал, представлений фрагментами ліпного кухонного посуду (вінцями, боковинками, денцями), знаряддями з кременю та кістки, котрі датуються IX ст. до н. е. [7. С. 16–18]. На основі рухомого матеріалу пам’ятку віднесено до культури Гава-Голігради і датовано IX ст. до н. е.

Дослідження городищ ранньозалізного часу у Подністер’ї ми продовжили у 2009 р. на укріпленому поселенні біля с. Лисичники Заліщицького р-ну Тернопільської обл. (Середнє Подністер’я) [8. С. 3]. Тут також було виготовлено

топо-геодезичний план, який дозволив зафіксувати досі невідому лінію захисту, яка проходила майже паралельно до природних перешкод конфігурації мису. В лісі, де її збереження є дещо в кращому стані, вона представлена земляним насипом, збереженою висотою 0,5, шириною 2 м та ровом шириною 3, глибиною 0,5 м. На полі ця лінія розорана, хоча з аерокосмічної зйомки її залишки простежуються у вигляді незначного підвищення (до 0,3 м), яке має темніше забарвлення, тобто місце поруйнованого валу представлено темно-сірими гумусними суглинками зі слідами антропогенного впливу [8. С. 9].

З напільної сторони перпендикулярно до валу та рову було закладено траншею, розмірами 2×12 м. Вона охоплювала внутрішню частину підніжжя валу і залишки земляного насипу. З внутрішньої сторони валу відкрито рештки двох асинхронних наземних споруд оборонного характеру, а в заповненні, між завалом каміння та на долівці згаданих об'єктів, віднайдено численний рухомий матеріал, представлений фрагментами ліпного кухонного й столового посуду (вінця, боковинки, денця), знаряддями з кременю та вістрям стріли. Важливо наголосити і на великій колекції керамічної пластики (зооморфних та частково антропоморфних статуеток). Віднайдений рухомий матеріал дозволив виділити два періоди функціонування городища: перший віднесено до IX– середини VIII ст. до н. е; а другий – до середини VIII–середини VII ст. до н. е. [8. С. 10–15].

В обох випадках стаціонарних досліджень (Лошнів, Лисичники) та повторних обстежень (Кульчиці, Підгородище, Кривче та ін.) нами було звернено увагу на характер екосистеми поблизу городищ та наявність синхронних до них селищ і могильників [7. С. 8–19; 8. С. 8–34].

Отже, протягом третього періоду під час дослідження укріплених поселень акценти дещо змінилися. З'явилися детальні описи географії пам'яток на мікро- та мезорегіональному рівнях, продовжено зйомку інструментальних планів відомих і нововиявлених поселень, а також розпочато залучення планів городищ, відзнятих з космосу; розпочато вивчення синхронності забудови укріплених площадок з оборонними лініями та з'ясування ролі городищ в системі заселення тощо.

Підсумовуючи розгляд історії дослідження укріплених поселень треба зазначити, що її умовно можна поділити на три періоди: перший – кінець XIX–перша половина XX ст., другий – 60–80 рр. XX ст., третій – кінець XX–початок XXI ст., кожен з яких характеризується певним рівнем теоретико-методичних настанов, відповідною якістю сформованої джерельної бази, котра до певної міри дозволяла вирішувати ті чи інші поставлені завдання.

Протягом першого періоду за основу відносної хронології було взято напрацювання П. Рейнеке. В основному, увага дослідників зосереджувалася на вивченні укріпленої території. Оборонні споруди – єдиний виразник укріпленого поселення – залишалися поза їхньою увагою. Розвідкові та стаціонарні роботи на пам'ятках часто проводилися без детального опису, креслярської фіксації нерухомих та рухомих об'єктів. Окрім того, результати проведених робіт нерегулярно вводилися до наукового обігу. Таким чином, згадані підходи, по-

суті, не давали можливості робити узагальнення здобутої інформації хоча б на компілятивному рівні. Мова йде про створення каталогу цього типу пам'яток, території їхнього поширення, функції тощо.

У післявоєнний час вивченням городищ ранньозалізного віку займалися фахівці, котрі в загальному руслі своєї методики йшли в контексті періоду типологічно-класифікаційних напрацювань. Вперше з початків досліджень укріплених поселень, вчені приділяють увагу спеціальному вивченню оборонних споруд (Ю. Малєєв, Л. Крушельницька, М. Бандрівський та ін.). Окрім того, в практиці досліджень городищ застосовуються спроби встановлення синхронності функціонування оборонних ліній та забудови укріпленої території (Ю. Малєєв). Однак, протягом цього періоду вивчення механізмом констатації такої синхронності було розташування вказаних об'єктів в одній верстві культурного шару. В той же час опосередковане нагромадження відомостей про городища гальштатського періоду відбувалося й шляхом суцільних обстежень і розвідок території Верхнього та Середнього Подністер'я (Б. Тимошук, І. Русанова, М. Филипчук). На низці городищ проводилися геодезично-топографічні роботи, в результаті чого було виготовлено інструментальні плани багатьох пам'яток. Разом з тим, у зв'язку із траншейною методикою досліджень оборонних споруд фахівці, на жаль, не отримували інформації про конкретний конструктивний тип досліджуваних оборонних ліній.

На зламі ХХ–ХХІ ст. відбувається поступовий перехід до нового періоду, для представників якого першочерговими завданнями є обґрунтування і апробація нових та вдосконалення традиційних методів наукового пошуку як на компілятивному так і на експлікативному рівнях. На рівні формування джерела частіше застосовується топо-геодезичний метод, завдяки чому не лише виготовляються інструментальні плани городищ, але й впроваджуються нові підходи під час виявлення пам'яток за поверхневими слідами. В плані дослідження ліній захисту акцент ставиться на планіграфічних спостереженнях (звісно ж з урахуванням стратиграфії), що дає змогу вивчати їхню конструкцію. Датування укріплень вперше здійснюється на основі матеріалу віднайденого "in situ" власне в оборонній споруді, а не за знахідками, виявленими у насипах валів, або ж за знахідками із забудови, коли вона недостатньо "прив'язана" до укріплень. Механізм встановлення синхронності ліній захисту до забудови городища вдосконалився. Якщо наші попередники співставляли час функціонування оборонної споруди із культурним шаром взагалі, то тепер для даної цілі служить простеження такої синхронності чи асинхронності по виявленому рівню денної поверхні.

Важливою складовою вивчення городищ є також проведення обстежень в найближчому їх оточенні на предмет наявності синхронних пам'яток, а також для кращого розуміння місця і ролі городища у системі заселення на мікро- та мезорівнях.

Отже, історія дослідження городищ ранньозалізного віку в Верхньому та Середньому Подністер'ї налічує понад сто років. За цей час фахівцями,

краєзнавцями та аматорами нагромаджено чисельний джерельний матеріал, який дозволяє вирішувати чимало складних питань для однієї із груп гальштатської культурно-історичної області.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бандрівський М., Сулик Р.* Гальштатські городища поблизу сіл Розгірче і Кульчиці на Передкарпатті // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 134–142.
2. *Бандрівський М.* Розкопки городища культури Гава-Голігради біля села Розгірче та розвідкові дослідження на Львівщині // ЗНТШ. – 2002. – Т. ССXLIV. – С. 506–519.
3. *Бандрівський М. С.* Городниці очима археолога // Ямгорів: літературно-краєзнавчий альманах. – Городенка, 1995. – С. 30–36.
4. *Берест Р. Я.* Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище // АДЛУ. – 1998. – Вип. 3. – С. 24–30.
5. *Берест Р., Касюхнич В.* З історії сільської округи літописного Звенигорода // АДЛУ. – 1998. – Вип. 3. – С. 31–35.
6. *Грибович Р., Корчинський О.* Исследования городища в Подгородищу // АО 1983 г. – 1985. – С. 269.
7. *Завітій Б.* Звіт про проведення археологічних обстежень на території та в околицях городища ранньозалізного віку поблизу села Лошнів Тербовлянського району Тернопільської області у 2008 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
8. *Завітій Б.* Звіт про проведення археологічних обстежень на території та в околицях городища ранньозалізного віку поблизу с. Лисичники Заліщицького р-ну, Тернопільської обл. у 2009 р. // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
9. *Завітій Б. І.* Історія дослідження городищ ранньозалізного віку в Словенії // Вісник Інституту археології. – 2008. – Вип. 3. – С. 29–37.
10. *Завітій Б. І.* Дослідження Лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вип. 4. – С. 111–129.
11. *Завітій Б. І.* До питання про повторне використання культових городищ ранньозалізного віку на території Українського Прикарпаття протягом слов'яно-руського часу (за матеріалами Верхнього Подністров'я) // Тези Міжн. наук. конф. “Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя” – Чернівці, 2009. – С. 256–257.
12. *Кобільник В.* Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях // Літопис Бойківщини. – 1936. – Ч. 3. – С. 12.
13. *Корчинський О., Осаульчук О., Литвин Т.* Дослідження середньовічних городищ на Верхньому Дністрі // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. – Львів, 1996. – С. 41–43.
14. *Корчинський О.* Городища Верхнього Подністров'я IX–поч. XIV ст. (Нові дані до історії та культури) // Бойківщина. Історія та сучасність. – 1995. – С. 40–41.
15. *Корчинський О.* Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова // МДАПВ. – 2009. – Вип. 13. – С. 234–253.
16. *Крушельницька Л.* Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 56–121.

17. Крушельницька Л. І. Племена культури фракійського гальштату // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К., 1974. – С. 213–222.
18. Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. – К., 1976.
19. Крушельницькая Л. И., Малеев Ю. М. Племена культуры фракийского гальштата // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 123–131.
20. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету в 1972 і 1973 роках // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1972–1973. – № 6927.
21. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Дністровської археологічної експедиції Київського університету у 1984 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985. – № 21474.
22. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1976 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1976. – № 8241.
23. Малеев Ю. М. Звіт про роботу Дністровської археологічної експедиції Київського університету у 1990 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1991. – № 24114.
24. Малеев Ю. М. Гальштатські городища Північно-Східного Прикарпаття // ВКУ. Іст. науки. – 1978. – Вип. 20. – С. 109–116.
25. Малеев Ю. М. **Городище Городница на Дністрі // Волино-Подільські студії. – К., 1991.**
26. Малеев Ю. Дослідження передскіфського періоду Тернопілля Київським університетом // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 109–116.
27. Малеев Ю. М. Розкопки жертovníка на городищі Лисичники // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 63–64.
28. Малеев Ю. М. Городище Городница на Дністрі // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1992. – Вип. 2 – С. 36–38.
29. Малеев Ю. Н. Отчёт об археологических исследованиях на левобережье Среднего Поднестровья // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1979. – № 8727.
30. Малеев Ю. Н. Отчёт о работе Днестровской археологической экспедиции Киевского государственного университета в 1980 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1980. – № 9813.
31. Малеев Ю. Н. Исследования городища Лисичники // АО 1981 г. – 1983. – С. 285.
32. Малеев Ю. Н. Исследования городища у с. Нижне Кривче // АО 1971 г. – 1973. – С. 300.
33. Малеев Ю. Н. Раскопки гальштатского городища у с. Нижне Кривче // АО 1976 г. – 1977. – С. 328–329.
34. Малеев Ю. Н. Исследования гальштатского городища у с. Нижне Кривче // АО 1979 г. – 1980. – С. 300.
35. Малеев Ю. Н. Гальштатские городища в Западной Подолии и Прикарпатье // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – С. 86–99.
36. Малеев Ю. Н. История племен западной Подолии и Прикарпатья в конце бронзового–начале железного веков: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – К., 1981.
37. Малеев Ю. Н. Причины возникновения гальштатских городищ Поднестровья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (К 100-летию

- Бориса Николоевича Гракова). III Граковские чтения. – Запорожье, 1999. – С. 163–166.
38. *Пастернак Я.* Нові археологічні набутки // ЗНТШ. – 1933. – Т. CVII. – С. 251.
39. *Пастернак Я.* Доісторичні Кульчиці // Діло. – 1933. – 24 серпня – Ч. 221.
40. *Раппопорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. // МИА. – 1967. – № 140.
41. *Ратич О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К., – 1957.
42. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СРСР за 1988 год // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1988. – № 23063.
43. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Отчёт о работе Прикарпатской экспедиции Института археологии АН СРСР за 1985 год // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1985. – № 21898.
44. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
45. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Збручское святилище (предварительное сообщение) // СА. – 1986. – № 4. – С. 90–99.
46. *Русанова И. П.* Истоки славянского язычества. Культурные сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н. э.–I тыс. н. э. – Черновцы, 2002.
47. *Смирнова Г.* Поселения Магала. Памятник древнефракийской культуры в Прикарпатье (вторая половина XIII–середина VII вв. до н. э.) // МИА. – 1969. – № 150. – С. 7–34.
48. *Смирнова Г.* Культурно-историческая стратиграфия поселения Магала // Проблемы археологии. – Л., 1978. – С. 68–72.
49. *Смирнова Г. И.* Раннеголиградский комплекс Магалы // КСИА. – 1965. – Вып. 105. – С. 109–118.
50. *Смирнова Г. И.* Поселения культуры фракийского галыштата на Буковине // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 58–59.
51. *Смирнова Г. И.* Поселения позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 99–107.
52. *Смирнова Г. И.* Позднеголиградский могильник у с. Острица (Магальянская) на Буковине // АСГЭ. – 1973. – № 15. – С. 7–11.
53. *Тимощук Б.* Археологічні розвідки Чернівецького музею на Дністрі // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1949. – № 894.
54. *Тимощук Б. О., Томенчук Б. П.* Звіт про розкопки давньоруського городища Окопи в с. Молодія Глибоцького р-ну Чернівецької області в 1976 році // Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1976. – № 8427.
55. *Тимощук Б. О.* Зустріч з легендою. – Ужгород, 1974.
56. *Тимощук Б. О.* Археологічні пам'ятки Чернівецької області. – Чернівці, 1970.
57. *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
58. *Тимощук Б. А., Русанова И. П.* Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – № 4. – С. 161–163.
59. *Томенчук Б. П.* Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. – Івано-Франківськ, 2008.
60. *Филипчук М.* Звіт про археологічні дослідження загону № 1 Верхньодністрянської постійно діючої слов'яно-руської археологічної експедиції у 1989 р. на території Кульчицького городища (Самбірський р-н) та городища в с. Солоньско

- (Дрогобицький р-н) // Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1990.
61. *Филипчук М.* Звіт про рятивні археологічні розкопки на городищі в селі Підгородище Перемишлянського району Львівської області у 2005 році // Науковий архів Інституту археології ЛНУ ім. І. Франка.
 62. *Филипчук М.* Дослідження городищ у Верхньому Подністров'ї // Львівський археологічний вісник. – Львів, 1999. – С. 73–86.
 63. *Филипчук М. А.* Рятивні археологічні розкопки на городищі в с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 2. – С. 113–136.
 64. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S. 118.
 65. *Kopernicki J.* Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem // ZWAK. – 1878. – T. 2. – S. 19–72.
 66. *Maleev J. N.* Trackie grodziska okresu halsztackiego na polnocno-wshodnim Podkarpaciu // Acta Arhaeologica Carpathica, – 1988. – T. XXVII. – S. 95–116.
 67. *Reineke P.* Chronologie des Graberfeld von Hallsstatt // MAG. – 1900. – Bd. XXX.
 68. *Romstorfer K. A.* Die Wallburg und Fund in Clinitza (Bukowina) // Czernowitzer Zeitung. 1895. – N 202. – III – IV Teil. – S. 4–5.
 69. *La'szlo A.* Statuetele antropomorfee ale culturi Gava-Holihrazy // Memoria antiqvitatis. XX. – Piatra-Neamts, 1995.

HISTORY OF RESEARCHES HILLFORTS OF EARLY IRON AGE, DATES TO FIRST PART OF 1ST MILLENNIUM B.S. IN UPPER AND MIDDLE DNIESTER**B. Zavitij***Ivan Franko Lviv National University
Unniversitetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: zavitij@ukr.net*

In the article is examined history of researches of hillforts dates to early iron age, situated on territory of Upper and Middle Dniester during the end of XIX–start of XXI cc. There are marked out three periods of source base formation. Within every period theory and method of researching works are analyzed.

Key words: Dniester, early iron age, Gava-Goligrady culture, Cherepyns'ko-Lagodivska group, hillforts, fortifications, bank, ditch, occupation layer, dwelling.

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ГОРОДИЩ РАННЕЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ ДО Н. Э. В ВЕРХНЕМ И СРЕДНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ .**Б. И. Завитий***Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская 1, г. Львов, 79000, e-mail: zavitij@ukr.net*

В статье рассмотрена история исследований городищ раннежелезного века на территории Верхнего и Среднего Поднестровья с конца XIX до начала XXI века. Выделены три этапа формирования источниковедческой базы. Проанализирована теория и методика поисковых работ.

Ключевые слова: Поднестровье, раннежелезный век, гава-голиградская культура, черепинско-лагодивская группа, городища, оборонительные сооружения, вал, ров, культурный слой, жилище.

Стаття надійшла до редколегії 27. 02. 2010

Прийнята до друку 28. 03. 2010